

verenigingen die beschreven worden — lanceert zij de theorie dat deze informele verenigingen de brug vormen tussen het laat-middeleeuwse corporatieve verenigingsleven, en de Verlichte genootschappen van de achttiende eeuw.

Maar is het niet mogelijk dat wat ons in dit boek wordt voorgeschoteld eigenlijk de ijsberg zelf is? Uit de aard der zaak is bij informele verenigingen de bronnensituatie allesbehalve optimaal en moet met een *dark number* rekening gehouden worden. Anderzijds worden de criteria hier al behoorlijk ruim gelegd. De flakkerende nadagen van de plaatselijke rederijkerskamer zijn de uitloper van de oude cultuur en behoren in wezen niet tot dezelfde soort van informele verenigingen die de hoofdmoot van het boek vormen. De samenwonende Hugenootse dames waren wel formeel georganiseerd maar weer niet een vereniging in dezelfde zin als de andere. Hun samenwonen was een gelegenheidsoplossing, resultaat van hun vluchtelingenstatus en geen welbewuste keuze van gelijkgezinden. Uit hun onderlinge conflicten blijkt dat ze al helemaal geen vriendinnen waren van elkaar. De kring rond Furlly lijkt voor een belangrijk deel internationaal en slechts in beperkte mate Rotterdams van uitstraling te zijn geweest. Het boek ontkomt zo niet geheel aan het gevaar elke vorm van geregelde samenkomst tot 'vereniging' te verheffen, en zeer uiteenlopende vormen van vereniging onder eenzelfde noemer te brengen.

De verdienste van *Vriendenkringen in de zeventiende eeuw* is dat het een tot nu toe onbekende kant van het Nederlandse sociale en culturele leven in de zeventiende eeuw op een beperkte lokatie grondig heeft geëxploreerd. Wat de reikwijdte van de blootgelegde fundamenten is, en daarmee het belang van dit informeel verenigingsleven, zal moeten blijken uit verdere peilingen in andere steden van de Republiek.

Maarten Prak

J. Talens, *Een feodale samenleving in koloniaal vaarwater. Staatsvorming, koloniale expansie en economische onderontwikkeling in Banten, West-Java (1600-1750)* (Dissertatie Utrecht 1997; Hilversum: Verloren, 1999, 253 blz., f59,00, ISBN 90 6550 067 7).

De invloed van de westerse wereld op wat nu de ontwikkelingslanden heten, is een belangrijk en omstreden onderwerp. Of het nu overzeese handelsrijken, dan wel koloniale machten betreft, vaak wordt gezegd dat zij ontwikkeling hebben tegengehouden, even zo vaak dat zij deze hebben bevorderd. Anthony Reid kwam in 1988 en 1993 met zijn tweedelige *Southeast Asia in the age of commerce 1450-1680* waarin hij de these verdedigt dat Zuidoost-Azië in genoemde periode een bloeiende handel en economische ontwikkeling kende die evenwel onder andere door het optreden van de Nederlandse Verenigde Oostindische Compagnie (VOC) hardhandig werd afgebroken. Zoals dat gaat met een grote these is er kritek op geleverd, onder andere door J. van Goor in een uitgebreide bespreking in de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, CLIII (1997) 445-455. Van Goor was toen betrokken bij de promotie van Talens als co-promotor en vond onder andere in diens boek cruciale argumenten tegen Reids these.

Het boek van Talens, de handelsuitgave van zijn dissertatie, is niet expliciet opgezet als een weerlegging van Reids argumentatie, maar terwijl daarin de verwerving van de hegemonie door de VOC over Banten in 1682 een belangrijk argument is om het 'Tijdperk van de handel' in Zuidoost-Azië als afgesloten te beschouwen, toont Talens aan dat Reid het lot van Banten veel te zwart afschilderde. De VOC dwong van de sultan van Banten weliswaar een pepermonopolie af, maar noch de afzet, noch de prijs van de peper daalden dramatisch. Kortom, Talens vindt het onjuist dat Reid de VOC de zwartepiet toespeelt.

Talens biedt echter meer dan een argument tegen Reid. Hij zette zijn onderzoek op aan de hand van het model van de autonome staat van de Britse socioloog Michael Mann en gaat na wat de komst van de VOC betekende voor de economische, de militaire, de ideologische en de politieke macht van Banten. Het is een feodale staat wat wil zeggen dat boeren geëxploiteerd worden door een aristocratische elite. Hier speelt de VOC op in. Zo wordt het centrale probleem wat het VOC-kolonialisme heeft betekend voor de sociaal-economische ontwikkeling en 'onderontwikkeling' van Banten. Hierover kunnen belangrijke uitspraken gedaan worden doordat de studie zich uitstrekt over anderhalve eeuw (1600-1750), zodat de periode van de VOC vergeleken kan worden met de situatie voor 1682.

De economische macht in Banten lag duidelijk bij het hof en de aristocratische elite. Zij dwong de plaatselijke leiders om de bevolking op de overwal, de Lampung op Zuid-Sumatra, peper te laten verbouwen, hief er een tribuut op van tussen de tien en twintig procent, betaalde voor de rest een prijs die paste bij de verkoopprijs bij export en controleerde deze export. Prijsverlaging door de VOC — en die viel dus erg mee — kon tenslotte op de producenten in de Lampung verhaald worden. De suikercultuur, vanaf 1630 in Banten zelf opgezet, kwam vanaf 1710 ook onder de invloed van het hof. Banten maakte in de periode 1682-1750 geen militaire revolutie door. Het hof kreeg wel de beschikking over meer vuurwapens, maar technologische, noch tactische hervormingen werden doorgevoerd. De economische macht hoefde niet omgezet te worden in militaire macht, doordat de VOC de verdediging van Bantens economische belangen met de wapenen voor haar rekening nam.

De ideologische macht van het hof werd geschraagd door de Islamitische wet, de shari'a, en de vorstencultus. De wet paste slecht bij de belangen van het hof en was zo veel minder belangrijk dan de vorstencultus. Deze werd creatief aangepast aan de hegemoniale positie van de VOC, maar begon rond het midden van de achttiende eeuw scheuren te vertonen. Toen de sharif, de half Javaanse nakomelingen van een ideologische elite geïmmigreerd uit Hadramaut, de macht wisten te grijpen, was de legitimiteit van het gezag van de sultan dermate aangetast dat er een grote opstand kon uitbreken.

Tenslotte is voor Banten 'despotisme' als staatsmodel zeker niet toepasselijk. Naast het feit dat dit begrip nogal eens van betekenis is veranderd, had het hof weinig effectieve macht over de lokale leiders. De VOC steunde de sultan wel bij de externe economische betrekkingen, maar van de interne politiek hield zij zich zoveel mogelijk afzijdig. Vanaf 1730 werd daarvan afgeweken en toen liep het dan ook mis.

Dat de belangrijkste conclusies van het boek betrekkelijk makkelijk zijn weer te geven, bewijst dat het systematisch is opgezet en helder uitgewerkt. Dat geldt ook voor het slothoofdstuk waarin de invloed van de VOC en het probleem van onderontwikkeling aan de orde zijn. Talens constateerde voor de periode 1600-1682 geen overgang van een feodaal systeem naar handelskapitalisme. De productie van peper kon ingepast worden in de productie voor directe voorziening in het levensonderhoud. Ook toen de VOC in 1684 bij contract het monopolie op de peperexport had verworven, bleven het hof en de aristocratie de peperverwerking controleren. Voor de VOC was er geen reden om in deze feodale verhoudingen in te grijpen. Eerder was zij geneigd de positie van het hof en de aristocratie te ondersteunen. Daarmee meent Talens een belangrijk argument van Reid voor diens these van een 'Tijdperk van handel' te hebben ontkracht. Er was in Banten en de onderhorige Lampung geen aanzet tot handelskapitalisme voor 1682 en daarna werd deze situatie niet veranderd. 1682 is geen waterscheiding.

De dissertatie van Talens is een mijlpaal in het lopende debat over de sociaal-economische ontwikkeling van Zuidoost-Azië in de periode 1450-1680. Ze sluit goed aan bij de gangbare modellen van politieke ontwikkeling en economische verandering. Daarom is het jammer dat

deze handelsuitgave niet in het Engels verscheen. Wellicht zullen de kwantitatieve gegevens die uit de VOC-bronnen gedistilleerd werden, nader aangevuld moeten worden. Het is mogelijk dat natrekken van de bronnen soms tot andere resultaten zal leiden. Hier ligt een zware en ondankbare taak. De conclusies van Talens volgen uit de gegevens zoals hij die verzamelde. De illustraties, onder meer uit *Begin ende Voortgangh* en uit Cornelis de Bruins *Reizen* zijn goed gekozen en de kaartjes zijn verhelderend. Helaas ontbreekt een index.

H. K. s'Jacob

H. Bots, éd., *Critique, savoir et érudition à la veille des lumières. Critical spirit, wisdom and erudition on the eve of the Enlightenment. Le dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle (1647-1706)* (Studies Pierre Bayle institute Nijmegen (SIB) XXVIII; Amsterdam, Maarsse: APA-Holland university press, 1998, x + 420 biz.. Euro 50,-, ISBN 90 302 1038 9).

In oktober 1996 organiseerde het Pierre Bayle instituut in Nijmegen een congres over de *Dictionnaire* van Bayle. Het ontstaan, de inhoud, de verspreiding en receptie van dit grootse Verlichtingproduct werden er vanuit diverse disciplines belicht. De bijdragen van dat congres zijn gebundeld in vier logisch geordende afdelingen, onder redactie van Bayle-kenner Hans Bots.

Het begint allemaal bij het concrete en kleine. Otto Lankhorst schrijft in zijn bijdrage over de typografie van de *Dictionnaire*. Bayle hechte aan het uiterlijk van dit monument van kennis (omvang 2.772 bladzijden) grote waarde. Hij geloofde in de conserverende werking van een boek dat de tand des tijds zou moeten kunnen doorstaan. Uitgever Reinier Leers uit Rotterdam — volgens Lankhorst een onderschatte grootheid in de Nederlandse drukgeschiedenis — werd met zorg door Bayle gekozen. De samenwerking leidt tot de uiterst verzorgde en succesvolle uitgave van de *Dictionnaire*. Na de eerste druk uit 1697 verschijnt in 1702 al een tweede bij Leers. Vanwege dit verkoopsucces azen ook andere drukkers op Bayles werk. Al snel verschijnen roofofdrukken van de *Dictionnaire*. Christiane Berkvens ging na dat er voor 1740 zo'n tien illegale edities werden uitgebracht; de intenties van de auteur (volledigheid, nauwkeurigheid, actualiteit) worden in die edities niet gerespecteerd. De opmaak van de negen officiële uitgaven die tot 1741 verschijnen (groot formaat, veel 'paratekst' (noten, bijschriften, kanttekeningen) bleek na verloop van tijd niet meer te bevredigen, constateert Pierre Réart. Een kleiner formaat en strakkere lay-out waren het resultaat van de restyling. Met zoveel exemplaren van de *Dictionnaire* op de markt — (ook in vertaling/bewerking, daarover de bijdrage van Dingel) — moet de invloed van Bayles ideeën groot geweest zijn. Rob van der Schoor vond bij onderzoek sporen van Bayles denkbeelden op verschillende terreinen, en in verschillende eeuwen. In de literaire kritieken blijft Bayles werk- en denkwijze tot ver in de negentiende eeuw als voorbeeldig gelden. Pitassi en Burger bespreken meer individuele reacties op de *Dictionnaire*. Van lezers die het werk tot bijbel verklaren tot abt Renaudot, die het boek het liefst verboden zag wegens theologische 'missers'. Stegeman schrijft over de betekenis van de contacten met Bayle voor de geleerde van middelmaat, in de persoon van Van Almeloveen.

Het tweede deel van de congresbundel behandelt de inhoud van de *Dictionnaire*. Wat stond er allemaal in, en, belangrijker misschien nog wel, wat niet? De bijdragen van Canziani, Leroy, Yardeni en Fontius geven een indruk van Bayles aandacht voor het koningshuis, filosofie en het Verre Oosten. Ook is er aandacht voor de zaken waar de *Dictionnaire* over zwijgt. Het werk geeft, op die manier bekeken, een aardige en ongewoon scherpe kenschets van die tijd.